

INTEGRATIVE TEACHING OF GEOGRAPHICAL KNOWLEDGE IN PRIMARY GRADES

Namig Aghamammadov

Director of E. Hasanov Secondary School in Mujuhaftaran village, Ismayilli district. Part-time doctoral student in the Doctor of Sciences program at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, PhD in Geography

E-mail: naqamammedov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7183-9933>

Abstract. The article systematically examines, from both theoretical and practical perspectives, the particular role of geographical knowledge in shaping primary school students' worldview and supporting their cognitive development. It explores the pedagogical and psychological foundations of this process and provides an analysis and synthesis of the existing scholarly literature and methodological guidelines. In addition, a number of national and international studies have investigated the impact of integrative teaching on the holistic development of primary school students, particularly their emotional development and the formation of social and metacognitive skills.

The article discusses the significance of establishing an interdisciplinary dialogue within the integrative teaching of subjects in primary education, as well as the importance of the foundational knowledge acquired through mathematics and Life Skills for the subsequent acquisition of geographical knowledge at later stages of education. It is noted that concepts taught in mathematics, including plane and solid figures and mathematical calculations, provide essential background knowledge for understanding the shape and dimensions of the Earth, scale, time differences, and geographical calculations based on meridians and parallels at subsequent stages of education. Likewise, primary knowledge of the Solar System and nature acquired through the Life Skills subject serves as a foundation for students' learning at the lower and upper secondary education levels. The article also considers a number of psychopedagogical issues related to the acquisition of geographical knowledge and presents views and considerations concerning possible ways of addressing these challenges.

Keywords: primary education, curriculum, student, integrative teaching, geographical knowledge, mathematics, native language, life skills.

DOI: 10.30546/2709-2488.2026.003.10929

To cite this article: Aghamammadov N. (2026). Integrative teaching of geographical knowledge in primary grades. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 256, Issue III, pp. 23-37.

Article history: received – 14.07.2026; accepted – 21.08.2026.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ COĞRAFI BİLİKLƏRİN İNTEQRATİV TƏDRİSİ

Namiq Ağaməmmədov

İsmayilli rayonu E. Həsənov adına Mücühəftəran kənd tam orta ümumtəhsil məktəbinin direktoru, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun elmlər doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorantı, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: naqamemmedov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7183-9933>

Annotasiya. Məqalədə ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında və onların koqnitiv inkişafında coğrafi biliklərin aşılınmasının xüsusi rolu nəzəri və təcrübi əsaslarla sistemli şəkildə tədqiq olunmuş, pedaqoji və psixoloji əsasları öyrənilmiş, mövcud ədəbiyyatların və metodik göstəricilərin analiz və sintezi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda ibtidai sinif şagirdlərinin hərtərəfli inkişafına, xüsusilə də emosional inkişafına, sosial və metakoqnitiv bacarıqlarının formalaşmasına integrativ tədrisin təsiri mövzusunda yerli və beynəlxalq səviyyədə bir sıra elmi araşdırmalar aparılmışdır. Məqalədə ibtidai siniflərdə fənlərin integrativ tədrisində fənlərarası dialoq mühitinin formalaşdırılmasının mahiyyətindən, riyaziyyat və həyat bilgisi fənlərindən əldə edilən ilkin biliklərin coğrafi biliklərin sonrakı təhsil mərhələlərində mənimsənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, riyaziyyat fənnində tədris edilən müstəvi və fəza fiqurları, hesablamalar növbəti təhsil mərhələsində Yerin forma və ölçüləri, miqyas, vaxt fərqləri, coğrafi meridian və paralellərə görə hesablanma aparılması üçün ilkin biliklərdir, həyat bilgisi fənnində isə Günəş sistemi, təbiət haqqında ibtidai biliklər şagirdlərə ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrində üçün baza rolunu oynayır. Məqalədə coğrafi biliklərin mənimsənilməsində bir sıra psixopedaqoji problemlərə nəzər salınmış, onların həlli yolları istiqamətində fikir və mülahizələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ibtidai təhsil, kurikulum, şagird, integrativ tədris, coğrafi biliklər, riyaziyyat, ana dili, həyat bilgisi.

DOI: 10.30546/2709-2488.2026.003.10929

Məqaləyə istinad: Ağaməmmədov N. (2026). İbtidai siniflərdə coğrafi biliklərin integrativ tədrisi. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 3 (256), səh. 23-37.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.07.2026; qəbul edilib – 21.08.2026.

CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Müasir kurikulum proqramları əsasında yazılan coğrafiya fənni təsvirçilik, təbiət, iqtisadiyyat və demoqrafiya məsələlərini təhlil etdiyi üçün ilkin tədris dövründə şagirdlərin zehni olaraq gələcək dövr üçün hazırlanması məqsədəuyğundur. Kurikulumun əsas üstün cəhətlərindən biri də öyrənmənin birlikdə və tədqiqat yolu ilə təşkilidir. Tədqiqat əsaslı öyrənməyə dair dünya təcrübəsindən kifayət qədər nümunə göstərmək mümkündür və bu yanaşma orta məktəblərlə yanaşı, müəyyən mərkəzlər vasitəsilə də həyata keçirilir [Mikayılı, B., İsgəndərova, İ., 2024]. Mövzu ilə əlaqəli aparılmış əvvəlki elmi tədqiqatların təhlili göstərir ki, təlim prosesində integrativ yanaşmanın tətbiqi həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan pedaqoqlarından M.M.Mehdizadə, Y.Ş.Kərimov, Ə.Y.Seyidov, M.Ə.Muradxanov, F.A.Rüstəmov, H.H.Əhmədov, İ.H.Cəbrayilov, Ə.Ə.Ağayev, Ş.T.Tağıyev, G.İ.Pirverdiyeva və digər tədqiqatçılar tədris prosesində fənlərarası integrasiyanın mümkünlüyünün nəzəri-metodoloji əsaslarını və bu istiqamətdə təcrübi işlərin görülməsi yollarını araşdırmışlar.

Xarici elmi tədqiqatlarda isə integrativ tədrisin şagirdlərin emosional inkişafına, sosial və metakognitiv bacarıqlarının formalaşmasına təsiri geniş şəkildə öyrənilmişdir. Xüsusilə Y.A.Komenski, C.Lokk, A.Q.Gertsen, V.F.Odoyevski, İ.H.Pestalotsi, İ.Herbart, A.Disterverq, K.D.Uşinski, Con Dyui, Ceyms Bin, Suzan Dreyk, Hofvard Qardner, N.B.Bunakov, V.İ.Vodovozov, M.A.Danilov, B.P. Yesipov, E.İ.Monoszon, V.Y.Stoyunin və b. alimlərin nəzəri yanaşmalarında fənlərarası integrasiyanın uşaq şəxsiyyətinin kompleks inkişafında mühüm vasitə olduğu qeyd edilmişdir. Müasir araşdırmalar göstərir ki, integrativ öyrənmə uşaqlarda məsuliyyət, məntiqi təfəkkür, nəticəçıxarma, analitik yanaşma kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir göstərir.

Pedaqogika və metodikada fənlərarası əlaqəni həm ayrı-ayrı fənlər arasındakı əlaqələr, həm də bir fənnin elementləri arasındakı yaxınlıq kimi anlamaq olar. Oxşar məzmunun ayrı-ayrı fənlər üzrə əlaqəli öyrənilməsi kontekstin fərqli tərəflərinin, xüsusiyyətlərinin aydınlaşmasına, məna müxtəlifliyinin zənginləşməsinə səbəb olur. İbtidai təhsil pilləsində fənlərarası integrasiya bir neçə fənnin tərkibinə daxil olan, onların əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların, anlayışların digər bir fənnin tədrisində istifadəni nəzərdə tutur. Nəticədə, bir neçə fənnə aid yeni “sintetik biliklər” formalaşır.

Mövcud elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu sahədə çoxlu nəzəri-praktiki problemlərin araşdırılmasına ehtiyac var. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təhsil mühitində ibtidai siniflərdə coğrafi biliklərin digər fənlər daxi-

lində uyğunlaşdırılaraq təqdim olunması sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Aparılmış araşdırmaların əksəriyyəti fənlərarası əlaqələrin ümumi məsələlərinə həsr olunmuşdur, lakin coğrafi biliklərin ibtidai təhsil pilləsində tətbiqinin konkret imkanları və metodları tədqiqat obyektinə kimi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin coğrafi biliklərə əlçatanlığının nəzəri və təcrübi əsaslarını araşdırmaqdır və bu, perspektiv dövrdə təhsilalanların potensial bacarıqlarının inkişafı, mövcud çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsi və coğrafi biliklərin mənimsənilməsi prosesində yaranan boşluqların təhlili kontekstində həyata keçirilir.

Problemin qoyuluşu. Mövcud pedaqoji təcrübədə ümumtəhsilin ibtidai sinif pilləsində şagirdlərin təsəvvür qabiliyyəti və koqnitiv xüsusiyyətlərini ilkin coğrafi biliklərlə zənginləşdirmək yolu ilə inkişaf etdirməyin metodları tədris prosesində əhəmiyyətli dərəcədə nəzərə çarpmır. İbtidai təhsil pilləsində coğrafi biliklərin mənimsənilməsində boşluqlar var, təhsilalanların potensial bacarıqları perspektiv dövr üçün yetərsiz hesab edilir. İbtidai təhsil mərhələsində şagirdlərin coğrafi biliklərə əlçatanlığının nəzəri-təcrübi əsaslarının araşdırılması, sistemli tətbiqi metodlarının gücləndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Ona görə də layihə əsaslı təlim prosesinin təşkilinə ehtiyac var. Müəllimlər layihələr üzərində işləmək üçün qarışıq gender qrupları yaratmalı, bir işdə hər kəsin rolunun olmasını təmin etməyə çalışmalıdırlar [Mollayeva, E., 2024].

Tədqiqat sualı. İbtidai təhsil səviyyəsində tədris olunan fənlər vasitəsilə şagirdlərə coğrafi biliklərin aşılınması onların dünyagörüşünün formalaşmasına necə təsir göstərir?

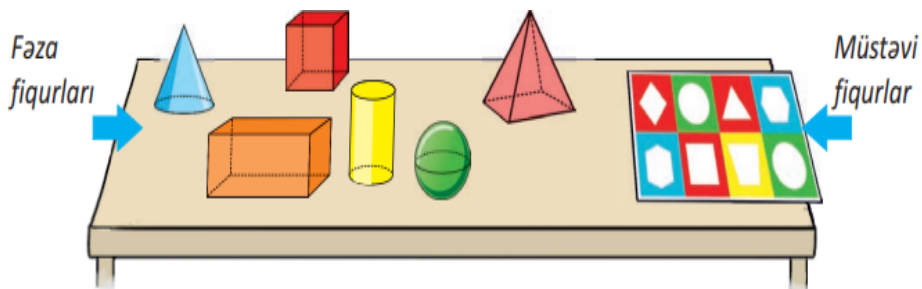
Metodologiya. Tədqiqat işi təhlil, sintez və keyfiyyət istiqamətli metodlarla aparılmışdır. Nəzəri yönümdə ibtidai siniflərdə coğrafi biliklərin öyrənilməsinin pedaqoji və psixoloji əsaslarının tədqiq olunması, mövcud ədəbiyyatların və metodik göstəricilərin analizi və sintezi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda təcrübi mərhələdə müasir kompetensiyalar əsas götürülmüşdür. İbtidai siniflərdə şagirdlərin tədris prosesində coğrafi bilikləri öyrənməsi və cavab reaksiyası izlənilmiş, inkişaf dinamikası keyfiyyət göstəricilərinə uyğun qeyd olunmuşdur. Problemi tədqiq edərkən, müxtəlif ədəbiyyat təhlil prosesinə cəlb olunmuş, dərslərdə vizual və canlı iştirak təmin olunmuşdur. Sinif və çöl ekspedisiyası şəraitində fəaliyyətlər üzrə aparılmış müşahidələr nəticəsində coğrafi biliklərin dövrüyyəsi təhlil olunaraq müəyyən nəticələrin əldə olunmasına nail olunmuşdur. Aparılan təcrübələrə əsasən, demək olar ki, ibtidai siniflərdə fənlərin integrativ tədrisində fənlərarası dialoq mühitinin formalaşdırılması dərsləri maraqlı edir və mənimsənilməsini asanlaşdırır.

Əsas hissə / Main part

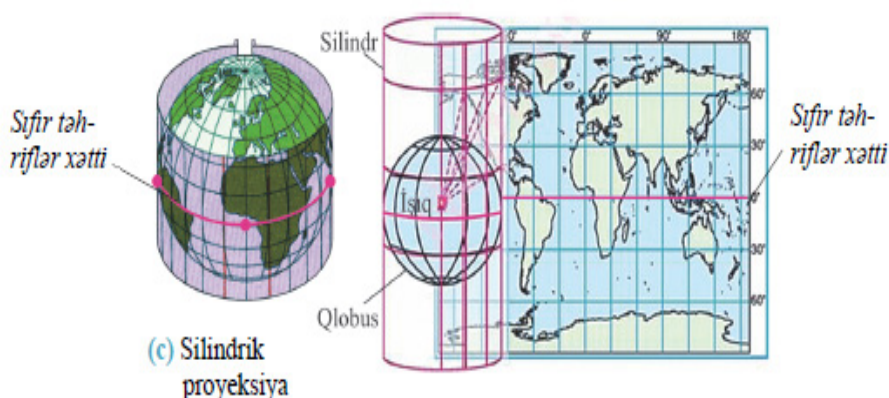
Şagirdlərin ibtidai təhsil mərhələsində təbiəti dərk etməsi üçün canlı və innovativ texnologiya ilə müşahidə sensor proseslər olan hissiyyat, qavrama, təsəvvür prosesi ilə başlayır, ümumi orta və tam orta təhsil dövründə mürəkkəb idraki proseslərin (yaddaş, təfəkkür, təxəyyül və s.) formalaşmasına səbəb olur. Kiçik yaşlarda şagirdlərə ətraf mühitə dair biliklərin verilməsi onların fiziki, idraki, estetik, koqnitiv sosial-emosional inkişafını stimullaşdırır, onlarda müşahidə, planlaşdırma, təsəvvüretmə və təhlil bacarıqları formalaşdırır. Məsələn, tədris prosesində şagirdlərin təbiətə ekskursiyası təbiətdə baş verən coğrafi proseslər haqqında biliklərin düzgünlüyünün ayırd olunmasına, səbəb-nəticə əlaqələrinin situasiyalar vasitəsi ilə analitik düşüncə formalaşdırmasına səvq edir. Həyat bilgisi fənninin təbiət elmləri ilə bağlı məzmunu “Canlılarda struktur və proseslər” və “Ətraf mühit və biz” məzmun xətlərinə əsaslanır. Bu məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri şagirdin fəal iştirakını təmin edəcək şəkildə təşkil edilmiş situasiyalar, suallar, tapşırıqlar və müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə əldə olunur. İbtidai təhsil səviyyəsində təbiət elmləri fizika, kimya, coğrafiya kimi fiziki elmlər və anatomiya, botanika, zoologiya kimi həyat elmlərini özündə birləşdirir. Bu məzmun kateqoriyalarının hər ikisi şagirdlərin koqnitiv və psixomotor inkişafını dəstəkləyərək vahid bir yanaşma ilə tədris olunur [Əliyeva, Ş., Səmədli, E., 2025]. İbtidai siniflərdə integrativ təlimə yanaşmaların sintezi onun məzmun daxili struktur aspektlərini təhlil etməyə imkan verir. Təhsil sisteminə integrativ yanaşma pedaqoji prosesin əsasını təşkil etməklə, qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun komponentlərin daxilində ideyaların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasına şərait yaradır və dərk etmə səviyyəsini artırır. İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin coğrafi biliklərinin inkişafında integrativ yanaşmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- coğrafi mühit haqqında bütöv təsəvvürlərin əmələ gəlməsi yolu ilə təhsilalanların tərbiyə inkişafının prioritet məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması;
- coğrafi ekskursiyalar zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin tərbiyə və inkişafının reallaşması;
- ibtidai sinif proqram və dərsliklərində bölmələrin məzmun komponentləri ilə coğrafi təfəkkürün integrasiyasının təmin olunması;
- şagirdlərin ekocoğrafi tərbiyəsində metod və priyomların coğrafiya-riyaziyyat-həyat bilgisi daxilində metodiki integrasiyası;
- ətraf mühit təlimində şagirdlərin fəaliyyətinin assosiasiyası;
- coğrafi təlimin integrativ təşkilində dərnək, fakültativ və integrativ məşğələlərin keçirilməsi zamanı didaktik tələblərin gözlənilməsi.

İbtidai sinifdə tədris olunan riyaziyyat, həyat bilgisi və informatika fənləri coğrafi biliklərin gələcək tədrisi üçün mühüm baza hesab oluna bilər. Hər üç fənn coğrafi kontekstə malikdir və integrativ mahiyyət kəsb edir. Artıq elmi terminologiyada *riyazi coğrafiya*, *coğrafi informasiya sistemləri* anlayışları geniş istifadə olunur. Həyat bilgisi fənni üzrə mövzuların əksəriyyəti fiziki və ya iqtisadi coğrafiyanın mövzuları ilə uyğunluq təşkil edir. Riyaziyyat coğrafiyanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və fənnin məzmununa dəqiqlik, konkretlik, obyektivlik elementləri aşılayır. Riyaziyyatın əsasında hesab əməlləri dayanır. Coğrafiyada hesab əməlləri ilə bağlı miqyas, dərəcə toru, kartoqrafik şəbəkə, generalizasiya, saat hesablamaları, iqtisadi-coğrafi məsələlər və s. bölmələr vardır. İbtidai siniflər üzrə qeyd olunan fənlərin elmi mahiyyətləri çərçivəsində integrativ mənzərəni araşdıraq. 2-ci sinif riyaziyyat dərsliyinin “Həndəsi fiqurlar” bölməsindəki xətt, bucaq, çoxbucaqlı, üz, til, təpə anlayışları riyazi coğrafiya üçün lazım olan anlayışlardır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Müstəvi və fəza fiqurları [Riyaziyyat, 2-ci sinif dərsliyi (I hissə), 2021, s.88].

Müstəvi-fəza fiqurlarının bir çoxu coğrafi xəritələrin tərtibi zamanı istifadə olunur. Xəritə-ərazinin müstəvi üzərində kiçildilmiş, şərti işarəli, təhrifli və miqyaslı təsviridir. Xəritənin tərtibi zamanı müxtəlif kartoqrafik proyeksiyalardan istifadə olunur. Kartoqrafik proyeksiya kürə səthindən müstəvi səthə keçmə üsuludur. Silindrik, konus, azimutal və çoxüzlü proyeksiyalar məhz fəza və müstəvi fiqurların çevrilməsi ilə əldə olunur (Şəkil 2).

Şəkil 2. Silindrik proyeksiya.

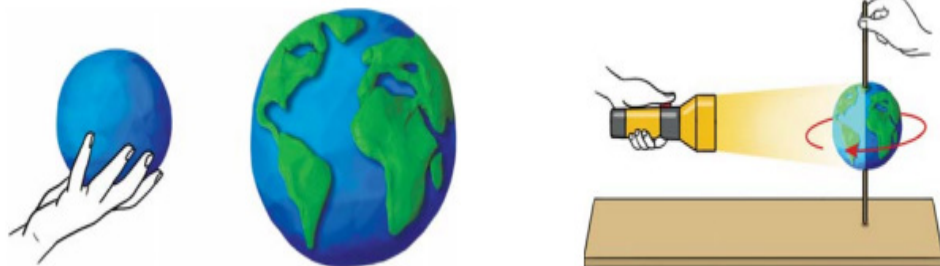
Şəkil 2-də xəritə tərtibi zamanı silindrik proyeksiyadan istifadə olunmuşdur. Bu zaman kürə və silindr kimi həndəsi fiqurlar istifadə olunmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, tədris prosesində çox vaxt fokus nəticələrin əldə edilməsinə, yəni düzgün cavabın tapılmasına yönəlir, ancaq həmin nəticələrin arxasında dayanan məntiqi və anlayış əsasları kifayət qədər izah edilmir [Səfixanov, E., 2025]. Ümumiyyətlə, fəza fiqurları şagirdlərdə Günəş sistemi haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdırılması üçün əhəmiyyətli hesab olunur. Günəş sisteminə daxil olan planetlər və Günəş özü kürə formasındadır. Şagirdlərin fəza fiqurları haqqında təsəvvürləri “YouTube” platforması üzərindən videoroliklər vasitəsilə daha da artırıla bilər. Günəş sisteminə 8 planet və onların peykləri daxildir, Ay Yerin təbii peykidir. Hər ikisi həndəsi olaraq kürə fiquruna uyğun gəlir. Aparılan tədqiqata əsasən, demək olar ki, tədrisin interaktiv şəkildə təşkili şagirdlərdə ətraf mühitə maraq, məkan təsəvvürü, müşahidə və müqayisə bacarığı, ekoloji düşüncə formalaşdırır. Şagirdlərin ibtidai təhsil dövründə dünyagörüşünün formalaşmasında isə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərə malik olması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əldə edilən biliklərin real həyatla və coğrafi mühitlə əlaqələndirilməsi onlarda gələcəkdə idraki proseslərin məntiqi kontekstdə inkişafını şərtləndirir. Deməli, riyaziyyat, ana dili və həyat bilgisi fənlərində tədris olunan mövzuların bəziləri artıq şagirdlərin coğrafi təfəkkürünü formalaşdırır. Belə ki, riyaziyyatın səmərəli öyrədilməsi şagirdlərin zehni fəaliyyətinə, onların müəyyən düşüncə strukturlarının inkişafına, təsəvvür və anlayışların formalaşmasına, materialın mənimsənilməsinin keyfiyyətinə sisteməlik nəzarəti təmin edir [Qənbərova, Z., 2022]. Ana dili fənninin tədrisi zamanı şair və yazıçıların əsərlərində, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində bəhs olunan təbiət hadisələri, mənzərələr, bənzətmələr şagirdləri kainat, Günəş sistemi, fəsillər, relyef, hidroloji obyektlər haqqında məlumatlandırır. Həyat bilgisi fənnindən ətraf mühitə aid mətnlər şagirdlərdə ekocoğrafi yanaşmanı şərtləndirir.

Fənlərarası integrasiyanın şagirdlərin sosial-mənəvi tərbiyəsində mühüm təsirləri var. Mənəvi tərbiyə problemi hər dövr üçün aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Müasir Azərbaycan elmində müxtəlif istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar çərçivəsində bu məsələyə dair bir çox dəyərli fikirlər söylənilir, konsepsiyalar təqdim edilir [Cəfərova, S., 2024].

İbtidai siniflərdə integrativ təlimin vacib elementlərindən biri də sinifdə fəal öyrənmənin təşkilidir. Fəal öyrənmə, eyni zamanda koqnitiv (idraki) xarakterli olub, problemin həlli şəraitini, yenilikləri, axtarışı, kəşfi xarakterli öyrənməni əhatə edən, çoxsaylı məqsədləri yerinə yetirməyə imkan verən, öyrənmədə çox faydalı bir prosesdir [Həmidova, Z., 2025]. Həyat bilgisi fənninin təbiət elmləri ilə əlaqəli hissəsinin məzmunu şagirdlərin perspektiv dövrdə müxtəlif fənlər üzrə öyrənəcəkləri coğrafiya, fizika, kimya, biologiya fənlərini əlaqələndirməkdir. İbtidai sinif şagirdlərinin həyat bilgisi fənnindən canlılarda struktur və proseslər məzmun xəttindən öyrəndikləri canlı və cansız varlıqları ayırd etmək, canlılara məxsus həyatı prosesləri izah etmək, onların yaşaması və inkişaf dinamikası üçün zəruri şəraiti dərk etmələri sonradan coğrafiya fənnində coğrafi təbəqə, biosfer, iqlim və iqlim qurşaqlarının öyrənilməsi zamanı öz əhəmiyyətini göstərəcəkdir. İbtidai siniflərdə fənlərarası əlaqələr uşaqların biliklərinin cəminə deyil, onların sistem halında mənimsənilməsinə xidmət edir [Pirverdiyeva, G., 2022]. Şagirdlərdə heyvanların bədən hissələri və xarici örtüklərinə əsasən, oxşar və fərqli keyfiyyətləri idrak etmək iqlim qurşaqları üzrə canlıların Yer kürəsində yayılma qanunauyğunluğunu müəyyən etməyə imkan verir. “Ətraf mühit və biz” məzmun xəttində şagirdlər ətraf mühitdə baş verən hadisələri öyrənir, onların səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil edir. Nəticədə, şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşır, təbiət hadisələrinin ilkin sirləri barədə məlumat bazası yaranır. Onlar “Yer kürəsi” bölməsində Günəş sisteminin strukturu, Yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanması və onun coğrafi nəticələri haqqında ilkin biliklərə malik olurlar. Bölmə üzrə şagirdlərə üfünqün cəhətlərini müəyyən etmək, qlobus ilə xəritənin fərqlərini izah etmək, qlobus və xəritə üzərində qitələri, okeanları, dənizləri, dağları, düzənlikləri və s. tapmaq vərdişləri aşılanır. “İnsan və cəmiyyət” məzmun xətti üzrə şagirdlər cəmiyyətin inkişafı və insanların sosial mühitə adaptasiyası, əhəlinin məşğuliyyəti, yaşayış səviyyəsi barədə öyrənir, coğrafi biliklər olaraq isə yuxarı siniflərdə dünya ölkələrinin əhalisi, yaşayışı, məşğuliyyəti haqqında təsəvvür əldə edirlər. “Ehtiyatlı davranmaq” bölməsində coğrafi biliklərə yaxın olan təbii fəlakətlər mövzusunda şagirdlərə elmilik, təhlükəsizlik şüuru, özünüqoruma, ictimai təhlükəsizlik dəyərləri, qənaət mövzusunda elmilik, iqtisadi dəyərlər, qənaətcillik, ekoloji şüurluluq, ictimai məsuliyyətlik dəyərləri formalaşdırılır ki, bunlar da gələcək coğrafi mühitin tamlığına xidmət edir. Şagirdlərə ibtidai təhsil dövründə verilən integrativ biliklər onların gələcəkdə verilən materialları əlaqəli formada öyrənmələrinə səbəb olur. Ümumiyyətlə, şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması onların ətraf aləm, cəmiyyət və özləri haqqında sistemli bilikləri, elmi təsəvvürləri və mənəvi dəyərləri idrak etməsidir. Qeyd olunan dəyərlərin formalaşdırılmasında riyaziyyat və həyat bilgisi dərslərində coğrafi biliklərin əlaqəli mənimsədilməsi metodiki istiqamətlərdən biridir.

İndi isə ibtidai siniflərdə tədris olunan həyat bilgisi fənninin məzmununda yer alan bəzi coğrafi mövzuların təhlil edək. 3-cü sinif həyat bilgisi dərslində “Yer kürəsi və Ay”, “Yerin fırlanması”, “İşıq və kölgə”, “Kölgənin yerini dəyişməsi” mövzuları coğrafi bilikləri özündə əks etdirir. “Yer kürəsi və Ay” mövzusunda şagirdlər “Ayın hərəkəti” adlı fəaliyyət vasitəsilə model hazırlayır və onun üzərində Günəş, Yer kürəsi və Ayın şəkillərini çəkir və hərəkət etdirir. Nəticədə, Ay və Yer in orbitlərini simulyativ olaraq görə bilirlər. Eyni zamanda planetlər və onların peykləri ilə tanış olur. “Yerin fırlanması” mövzusunda ilkin olaraq şagirdlərə məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün iki sual təklif olunur:

1. Qədim Hindistanda yaşayan insanlar Yer in hərəkəti haqqında nə fikirləşirdilər?
2. Sizin fikrinizcə, Yer kürəsi necə hərəkət edir?

Şagirdlərin dərəcə motivasiyası təmin olunduqdan sonra “Yerin hərəkəti” adlı fəaliyyət icra olunur. Plastilin, nazik çubuq və fənərdən istifadə olunmaqla Yer kürəsinin modeli hazırlanır (Şəkil 3).

Şəkil 3. “Yerin hərəkəti” adlı fəaliyyət [Həyat bilgisi, 3-cü sinif dərsləri, 2023, s. 55].

Sonra isə Yer in forması, “Yerin xəyali oxu”, öz oxu ətrafında fırlanması, sutka, gecə və gündüzün növbələşməsi, vaxt bölgüsü haqqında məlumat verilir.

“İşıq və kölgə”, “Kölgənin yerini dəyişməsi” mövzuları da növbəti təhsil pilləsində coğrafi məsələlərin həllində istifadə olunacaq. Bu mövzularda işıq keçirən (şəffaf) və keçirməyən (qeyri-şəffaf) materiallardan danışılır, konkret misallar verilir. Gün ərzində kölgənin yerini dəyişməsinin səbəbi kimi Yer in öz oxu ətrafında fırlanması qeyd olunur (obyektlərin Günəşə görə mövqelərinin dəyişməsi). Günəş saatından istifadə etməklə, günorta və axşamüstü çubuğun kölgəsinin çəkilməsi tapşırıq kimi verilir [Yunusov, E. və b., 2025].

4-cü sinif həyat bilgisi dərslərinin 4-cü bölməsinə aid (Sağlamlıq və təhlükəsizlik) 1-ci (planın qurulması), 5-ci bölməsinə (hərəkət və enerji) aid olan üç mövzu – “Coğrafi biliklər xəritədə”, “Təbii zonalar” və “Təbii ehtiyatlar” coğrafi biliklərə həsr olunmuşdur. Qeyd olunan mövzuların tədrisi şagirdlərin növbəti

təhsil pilləsində coğrafi təfəkkürünün formalaşmasında ilkin baza hesab oluna bilər. “Planın qurulması” mövzusu şagirdlərin riyaziyyat, həyat bilgisi, coğrafiya kontekstində integrativ yanaşmanın bariz nümunəsidir. Plan istənilən əşyanın və ya obyektin yuxarıdan görünüşüdür. Planda göstərilən əşyaların ölçüləri on min dəfəyə qədər kiçilə bilər. “Coğrafi biliklər xəritədə” mövzusu, əsasən, praktiki bacarıqlar tələb edən mövzudur. Yaxşı olar ki, sinifdə bir neçə məzmunlu xəritə olsun. Məsələn, Azərbaycanın və dünyanın fiziki, siyasi, zoocoğrafi, əhali xəritələri və s. şagirdlərin marağını cəlb edə bilər. Xəritə və onun şərti işarələri barədə müəllim tərəfindən mentor kimi yönləndirici məlumatlar verilməlidir. Müxtəlif coğrafi obyektlərin (çay, dağ, düzənlik, dərə, göl, dəniz, okean, materik, adalar, yarımadalar, ölkələr və şəhərlər) xəritə üzərində şagirdlərin yaş dövrü nəzərə alınmaqla təyin olunması mümkündür. Mövzuda şagirdlərə “Xəritə əsasında başqa hansı məlumatlar ala bilərik?” sualının təqdim olunması təklif olunur ki, bu da kifayət qədər müsbət pedaqoji metod hesab oluna bilər. Çünki sual şagirdləri düşünməyə, araşdırma aparmağa sövq edir. Metodiki olaraq Azərbaycanın fiziki xəritəsi üzərində aşağıdakı obyektlərin xəritə üzərində tapılmasını məqsəduyğun hesab edirik (Azərbaycan Respublikasının həmsərhəd olduğu ölkələr, Xəzər dənizi, Kür və Araz çayları, Abşeron yarımadası, Kür-Araz ovalığı, Samur-Dəvəçi ovalığı, Lənkəran ovalığı, Arazboyu düzənliklər, Böyük və Kiçik Qafqaz dağları, Talış dağları, Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri, Bazardüzü, Tufandağ, Babadağ, Gəmişdağ, Küküdağ, Böyük Kirs).

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasının fiziki xəritəsi [“Həyat bilgisi”, 4-cü sinif dərsliyi, 2023, s. 108].

“Təbii zonalar” mövzusu çoxəhatəli integrativ biliklər tələb edir. Ona görə də müəllim dərsə başlamazdan əvvəl motivasiya qura bilməlidir. Mövzuda standart: “1.1.2. Yerin təbii zonalarını sadə şəkildə təsvir edir”, məqsəd isə “Meşə, çöl və səhra zonalarını sadə şəkildə izah edir” kimi müəyyən olunmuşdur. Dərsin motivasiyası kimi dərsliyin 115-ci səhifəsində “Fakt” rubrikasında verilən “Tayqadakı canlıların əksəriyyəti qış yuxusuna gedir. Çünki burada qışda temperatur -50 dərəcəyə qədər düşə bilər. Bu heyvanların arasında ayılar, gəmiricilər, sürünənlər var” məlumatla qurmaq təklif olunur. Metodiki vəsaitdə şagirdlərin indiyə qədər öyrəndikləri biliklər Yer kürəsinin müxtəlif hissələrində istilik və rütubətin qeyri-bərabər şəkildə paylanması haqqında məlumatlı olduqları qeyd olunur. Tədqiqat “Təbii zonalar nədir? Onları fərqləndirən cəhətlər nədən ibarətdir?” sualı ətrafında aparılır. Şagirdlərə təbii zonaların torpaq və bitki örtüyünün, heyvanlar aləminin bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndiyini, bitki və heyvanların qidalanmasının, həyat tərzinin də zonadakı iqlim şəraitindən asılılığının izah olunması təklif olunur [Cabbarlı, N., 2023]. Mövzu daxilində Arktika, Antarktida, tundra, savanna, səhra təbii zonalarında temperatur, iqlim, bitki və heyvanat aləminin xüsusiyyətləri araşdırılır. “Təbii ehtiyatlar” mövzusu da coğrafiyanın fiziki və iqtisadi hissəsini təşkil edir. İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərə təbii ehtiyatların növləri, tükənən və tükənməyən olması, iqtisadi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Elektrik enerjisinin müxtəlif üsullarla alınması (SES, GES, KES, İES) təhlil olunur.

Metodik tövsiyə kimi qeyd etmək olar ki, ibtidai siniflərin 3-cü və 4-cü siniflərində sinifdə xəritə və qlobuslardan istifadə etmək şagirdlərin marağının artmasına gətirib çıxarar. Qlobus elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlar coğrafiya xəritəsində yoxdur. Xəritələr bütün Yer planetinin kürə şəklində olan səthini müstəvi üzərində göstərir [Gülməmmədova, A., 2019]. Şagirdlərin coğrafi obyektləri xəritə üzərində göstərməsi onların coğrafi mövqeyinin dərk olunmasına şərait yaradır, eyni zamanda qlobus coğrafi dünyagörüşünün formalaşdırılmasında lazımlı vasitələrdən biridir.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmanın elmi nəticələri ümumi təhsilin ibtidai sinif mərhələsində təhsilalanlara riyaziyyat və həyat bilgisi fənləri vasitəsi ilə ilkin coğrafi biliklərin öyrədilməsi baxımından səmərəli tətbiq imkanları üçün təcrübə əsasları təmin edir. İbtidai sinif şagirdlərinə coğrafi biliklərin riyaziyyat, ana dili və həyat bilgisi fənlərində yaxın mövzular kontekstində integrativ şəkildə təqdim edilməsi, eyni zamanda bu prosesdə mövcud olan problemlərlə bağlı aparılmış təhlillər tədqiqatda öz əksini tapır. “İbtidai təhsildə şagirdlərə coğrafi biliklərin verilməsi

onların zəka səviyyəsinin inkişafına necə kömək edə bilər?" sualı əhatəli şəkildə cavablandırılır. Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olur ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin dünyagörüşünün məqsədəuyğun formada inkişafında onlara coğrafi biliklərin integrativ şəkildə mənimsədilməsi məsələsi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Coğrafiyanın strukturu və məzmunu, integrativ fənn olması, məntiqə əsaslanması, problem həlletmə situasiyaları şagirdlərin idraki imkanlarını aktivləşdirir. Dərs prosesinin integrativ təşkili şagirdlərin gələcək təhsil pillələrində uğur qazanmalarını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Coğrafi integrasiyanı icra etmək üçün ibtidai siniflərdə dərslərin məqsədyönlü əlaqələndirilməsi onlarda vahid dünyagörüşünün formalaşdırılmasında əhəmiyyətli hesab olunur. Müasir dövrdə fənlərarası integrasiyanın beynəlxalq tələblərə uyğun qurulması və təlim texnologiyalarının tətbiqi elmi-nəzəri əsaslarla dəstəklənməlidir. Təhlillər göstərir ki, mövzunun tərkib elementlərinin mürəkkəb olması uşaq pedaqogikası ilə təlim texnologiyalarının üzvi və təbii formada vəhdətini zəruri edir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə fənlərarası integrasiyanın təşkilində didaktik, pedaqoji-psixoloji tələblərin nəzərə alınması və yeni pedaqoji kompetensiyaların tətbiqi təlim prosesində müsbət nəticələrin əldə olunmasını şərtləndirir.

Beləliklə, tədqiqat üzərindən aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, ibtidai siniflərdə coğrafiyanın integrativ tədrisi:

1. Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin ilkin coğrafi biliklərlə tanış olması, onların perspektiv dövrdə fənlərarası integrasiya kontekstində akademik, ekocoğrafi və sosial bacarıqlarının artırılmasına müsbət təsir göstərir.
2. İbtidai siniflərdə təlim prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə fənlərarası integrasiya üçün müasir pedaqoji fəaliyyətin mühüm vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.
3. İbtidai təhsildə şagirdlərə coğrafi biliklərin integrativ formada təqdim olunması – coğrafiya-riyaziyyat-həyat bilgisi-oxu fənlərinin qarşılıqlı integrasiyasında müasir tədrisin nəzəri əsaslarından biridir.

Məqalənin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı ondadır ki, coğrafi biliklərin ibtidai təhsil pilləsində tətbiqi anlayışı integrativlik prinsiplərinə uyğun olaraq təhlil olunmuş və müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür. İbtidai sinif mərhələsi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin, öyrənmə vərdislərinin, düşünmə tərzinin formalaşdığı dövr olduğuna görə onlara coğrafi təsəvvürlərin verilməsi müsbət tendensiya hesab olunur. Perspektiv dövrdə şagirdlərə veriləcək coğrafi biliklər məzmun və strukturuna görə, onlarda məntiqi təfəkkürün, təhlil və sintez vərdislərinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaq. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, müəllimlərin pedaqoji bilikləri və didaktik bacarıqları onların təlim prosesində hansı metod və vasitələrdən istifadə etməsindən, şagirdlərlə necə ünsiyyət qurmasından asılıdır.

Flick göstərir ki, müəllimlərin peşəkar inkişafı və innovativ təlim texnologiyalarına adaptasiyası tədrisin keyfiyyətini yüksəldir [Flick, U., 2018]. Mövcud tədris resurslarında coğrafi biliklərin verilməsində sistemsizlik müşahidə olunur. Ona görə də problemin elmi cəhətdən araşdırılması və təcrübə həll metodlarının tapılması aktual pedaqoji məsələ kimi çıxış edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərin təsəvvür və idrak qabiliyyətinin artırılmasında onların dərk etmə funksionallığı nəzərə alınmaqla səmərəli tədqiqat metodlarından istifadə olunması istiqamətləri göstərilmiş, kontekstə uyğun olaraq integrativ fənlər kimi riyaziyyat və həyat bilgisi fənləri sistemli şəkildə izah olunmuşdur. İbtidai siniflərin riyaziyyat və həyat bilgisi dərslərində fənn kurikulumunun məzmununa görə ilkin coğrafi biliklərin verilməsi kamil şəxsiyyət yetişdirilməsinə kömək edəcəkdir. Müxtəlif pedaqoji situasiyalarda riyaziyyat fənnində hesablama əməlləri ilə coğrafiyanın hesablama tələb edən bölmələrinin müqayisə olunması şagirdlərin integrativ metodlara marağını və motivasiyasını artırır. Məqalədə ibtidai sinif fənləri ilə ümumi və tam orta ümumtəhsil fənləri arasında konstruktiv keçidin təmin olunması üçün mümkün alətlərin texnoloji və didaktik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmişdir. İbtidai sinif fənləri ilə (riyaziyyat, həyat bilgisi) coğrafi biliklərə keçidin inteqrasiyası yeni yanaşma kimi transformasiya imkanlarını göstərən ilkin elmi çərçivələrdən biri sayılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi nəticələri ibtidai sinif və coğrafiya müəllimlərinin integrativ və rəqəmsal bacarıqları birgə inkişaf etdirən təlim strategiyalarını operativ şəkildə planlamaları üçün əlverişli imkanlar yaradır. Məqalədə irəli sürülən elmi yanaşmalar növbəti illərdə təhsil siyasəti kateqoriyasında integrativ resursların ibtidai təhsil səviyyəsinin kurikulumlarına inteqrasiyası üçün vacib tövsiyələr ehtiva edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cabbarlı, N., Mahmudova, K. (2023). Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün Həyat bilgisi fənni üzrə dərslik . Bakı, “Şərq-Qərb” ASC, 120 s. <https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-hayat-bilgisi-quot-fanni-uzra-4-cu-sinif-ucun-darslik-1689335496-323.pdf>.
2. Cəfərova, S. (2024). İbtidai sinif şagirdlərinə milli və bəşəri dəyərlərin aşılınması probleminin elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 4 (249), səh. 79-88. <https://ppe-journal.edu.az/frontend/uploads/files/Sayyara%20Jafarova.pdf>
3. Əliyeva, Ş., Səmədli, E. (2025). II sinif “Həyat bilgisi” dərslində formalaşdırılan dəyərlərin məzmun xətləri üzrə təhlili. Azərbaycan məktəbi. № 4 (713), səh. 25–36. <https://as-journal.edu.az/uploads/files/2025/11/s-25-36-shebnem-aliyeva.pdf>
4. Gülməmmədova, A.R. (2019). Coğrafiyanın tədrisində xəritə və qlobusun əhəmiyyəti. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 86, №5, səh.137-140. [https://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tn/2019/05/25\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tn/2019/05/25(meqale).pdf)
5. Həmidova, Z.M. (2025). Təlimin keyfiyyətinin artırılmasında yeni öyrənmə modellərinin rolu//Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 92, №6, s.86-90. https://journals.arti.edu.az/uploads/f_20260112084401757823136.pdf
6. İsmayılova, T.M. (2023). Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya təliminin mövcud problemləri və onların həlli yolları. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 90, № 6, s.272-275. https://journals.arti.edu.az/uploads/f_2024031408403044124042.pdf
7. İsayev, Z., Məhərrəmov, M., Hüseynzadə, G. və b. (2021)Ümumi təhsil müəssisələrinin 2-ci sinifləri üçün Riyaziyyat fənni üzrə dərslik (1-ci hissə), Bakı, “Təhsil NP”, 88 səh., s.88. <https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-riyaziyyat-quot-fanni-uzra-2-ci-sinif-ucun-darslik-1-ci-hissa.pdf>
8. Mikayılı, B., İsgəndərova, İ. (2024). Məktəbdə tədqiqat əsaslı öyrənmə mühiti və gender yönümlü həssas yanaşma. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 4 (249), səh. 97-104. <https://ppe-journal.edu.az/frontend/uploads/files/Boyukagha%20Mikayilli%2C%20Ilahe%20Isgenderova.pdf>
9. Mollayeva, E. (2024). Müasir müəllim modeli: pedaqoji qabiliyyətlərə ənənəvi və yeni yanaşmanın sintezi müstəvisində münasibət, “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı, №1, 19-25s. <https://jurnal.vet.edu.az/storage/>

- uploads/archive/wB1P5fwasrSiVq4lfouh4gLlO5yS4qOL0tcpvcDU.pdf
10. Pirverdiyeva, G. (2022). İbtidai siniflərdə fənlərin integrasiyası üzrə işin sistemi. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, 180 s. <https://www.nmi.edu.az/wp-content/uploads/2022/04/Pirverdiyeva-Goycek.pdf>
 11. Qənbərova, Z. (2022). İbtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində şagirdlərdə yaradıcı təfəkkurun inkişaf etdirilməsi metodları. Azərbaycan məktəbi. № 3 (700), səh. 109–114. <https://as-journal.edu.az/ibtidai-sinifl%C6%8Frd%C6%8F-riyaziyyatin-t%C6%8Fdrisi-prosesind%C6%8F-sagirdl%C6%8Frd%C6%8F-yaradici-t%C6%8Ff%C6%8Fkkurun-inkisaf-etdirilm%C6%8Fsi-metodlari-222>
 12. Səfixanov, E. (2025). Niyə $2 + 2 = 4$ olduğunu anlamadan öyrənirik? riyaziyyat təlimində mənalandırma problemi. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 4 (253), səh. 33-49. https://ppe-journal.edu.az/frontend/uploads/695df2eed23d5_1767764718.pdf
 13. Yunusov, E., Mehdiyeva, G., Kazımzadə, E. və b. (2025) Ümumi təhsil müəssisələrinin 3-cü sinifləri üçün Həyat bilgisi fənni üzrə dərslik. Bakı, ARTİ, 112 səh. <https://www.trims.edu.az/noduploads/book/quot-hayat-bilgisi-quot-fanni-uzra-3-cu-sinif-ucun-darslik-1757920768-816.pdf>
 14. Flick, U. (2018). An introduction to qualitative research (6th ed.). SAGE Publications. file:///C:/Users/user/Downloads/ResenaFlickAnIntroduction%20(1).pdf